

B. TEHAFÜT GELENEĞİ

Meydana gelmiş her eser, genellikle eserin meydana geldiği şartların bir ürünüdür. Bu eser, yazarının yaşadığı dönemdeki sosyal ve kültürel şartları yansıttığı gibi aynı zamanda onun psikolojik yapısını ifade eder. Bu açıdan bakıldığında İslam düşünce tarihinde *Tehafüt* Geleneğinin başlamasının amil nedeni, sosyal-kültürel-felsefi çevrenin, uygun ortamı oluşturmasıdır.²¹ Gazali'nin yaşadığı dönem de bu açıdan önemlidir.

Tarihsel olarak meseleye bakıldığında ilk olarak, IX. Asrın sonlarına doğru Abbasi İmparatorluğu merkezîyetini kaybetmeye başlamıştır. İspanya, Mısır ve İran'da bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. İran'da Selçukluların hakmiyeti ise bu esnada başlamıştır. Abbasi ve Selçuklu devletlerinin egemenlik alanları, zamanla Mısır dışında, nerdeyse İslam Dünyasının tamamını kapsayan son derece geniş bir yelpazeye ulaşmıştır. Bu coğrafi alan içinde ticaret ve seyahat güvenli bir şekilde yapılabilmekteydi. Sosyal ve iktisadi hayatın bu derece gelişmesi, beraberinde diğer kültürlerle etkileşimi getirmiştir. İslam dünyası, yapılan ticari minasebetlerle *Orta Asya, Doğu Avrupa ve Hindistan* ile etkileşime geçmiştir.²² Böylece yeni fikirler ve kültürleri yakından tanıma imkanı ortaya çıkmıştır.

Abbasiler zamanında gelişen felsefi tercüme ve diğer kültürlerle meydana gelen etkileşimler neticesinde İslam Dünyası, yeni ilimlerle tanışmıştır. Daha önce sadece Kuran ve Hz. Peygamber'in sünneti olarak algılanan ilim anlayışı yeniden yorumlanmaya başlamıştır.²³

Onuncu asrın ikinci yarısı ve sonu, İslam Kültür ve Medeniyetinin onbirinci asrın ortalarında başlamış olan altın devrinin devamı olmakla birlikte aynı zamanda bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu asrın sonları, İslam Kültür ve Medeniyetinin altın devrinin ve diğer kültürler üzerinde kurmuş olduğu egemenliğin sona ermekte olduğunu işaret eden alametlerle doludur. Bilimsel ve ilmi alanda yapılan çalışmalar önceki asırlara nazaran niteliksel ve olarak azalmaya başlamıştır.

Hakikaten *Gazali*, yaşadığı asır itibariyle öyle bir noktada bulunmaktadır ki, İslam kültür ve medeniyeti doruk noktada bulunmaktadır. Zira bu dönemde bütün

²¹ Kuyel; M.Türker; *Üç Tehafüt Bakımından Din-Felsefe İlişkisi*; Ankara 1960, s.10.

²² Kuyel; *a.g.e.*, s.13

²³ Orman, Sabri; *Gazali*, İnsan yay., ist. 1986, s. 22.

fikirlerin içinde aktığı ana mecralar teşekkül etmiştir.²⁴ *Tefsir, Hadis, Kelam, Felsefe* ve *Tasavvuf* gibi ilimler disiplin haline gelmiş ve ana eserlerini vermiştir. Bu dönemde özellikle Kelam ve Felsefe arasında büyük tartışmalar meydana gelmiştir. Kelamcılar ile felsefeciler arasındaki temel tartışma konu farklılığı üzerine olmuştur. Kelamcılar öncüllerini dini metinlerden alırken felsefeciler genellikle akli öncülleri kabul etmişlerdir. Kelamcılar filozofların öncüllerinin İslam inanç esasları ile çeliştiğini iddia ederek onları eleştirirken filozoflar da onları akli kullanmamakla suçlamıştır. Diğer taraftan İslam Dünyasında bazı ateist fırkaların zuhur etmesi ve çeşitli düşüncelerinde felsefeyi kullanmaları da *felsefi düşünce* hakkında bir takım kaygıların oluşmasına neden olmuştur.²⁵ Bu nedenle Gazali'nin yaşadığı asırda en önemli problemlerin başında din-felsefe ilişkisi gelmiştir.

Selçukluların hakimiyeti esnasında mezhep kavgalarının oldukça hareketli olduğu bilinen bir husustur. Bir yandan Şii'ler, öte yandan Batınîler bir diğer yandan ise Kerramîler bu mezhep kavgalarının başını çekiyorlardı. Bağdat'ta Nizâmü'l-Mülk tarafından kurulan Nizamiye Medreseleri, bu hususta devlet tarafından himaye edilen en büyük ilim merkezi olarak, Ehl-i Sünnet'in görüşlerini koruma ve müdafaa etme görevini yapıyorlardı. Fırkaların çoğalıp, Batınîler'in etkin oldukları bir dönemde, bu medreseler kültürel ve siyasal bakımdan oldukça önemli bir konumdaydı. Nizâmü'l-Mülk'ün 484/1091 yılında Gazzalî'yi bu medreselerin başına getirmesiyle, zaten bu meselelerin içinde bulunan Gazzalî, böylece söz konusu tartışmaların içinde aktif bir görevde yerini almıştır. Selçuklu sultanları, Batınîler'e ve diğer Sünnî akîdeye muhalif gruplara ordularıyla karşı koyarken, Gazzalî de onları kalemiyle yenme gayreti içine girmiştir.²⁶ Bir başka ifadeyle yapılan iş bölümünde, Gazzalî'ye bu akımlara karşı kalemlerle karşı durma görevi düşmüştü denilebilir.

İsmâîlîlerle büyük mücadele veren vezir Nizamü'l-Mülk Ehl'i-Sünnet akidesini kuvvetlendirmek için kurduğu Nizamiye Medreselerinin başına Gazali'yi getirmiştir. Gazali Nizamiye Medreselerinin başına geldikten sonra kendine hedef olarak filozofları ve sapık mezhepleri seçmiştir. Böylece Tehafüt geleneğinin ilk adımları atılmıştır.²⁷

²⁴ Kuyel; *a.g.e*, s.11.

²⁵ Leaman; *a.g.e*, s. 29-35.

²⁶ Kuyel; *a.g.e*, s.15.

²⁷ Deniz, Gürbüz; *Hocazade ve Ali Tusi'nin Tehafütlerinin Mukayesesi*, Basılmamış Dok. tezi, Ankara 1999. s.1.

Tehafüt kelimesinin ifade ettiği anlama gelince, “*Tehafüt*” kelimesi arapça H-F-T kökünden türetilmiştir. Bir şeyin üzerine yavaş yavaş düşmek, bir yapının birbiri üstüne çökmesi, tenakuz, tahrip, yıkılış, bir şeyin üzerine atılmak, zaaf, bozukluk, budalalık, yere serilme gibi anlamlara gelmektedir.²⁸ Mubahat Kuyel, “Tehafütü’l-Felasife” kavramının anlamını, tutarlı bir düşünceye dayanmadan kurmuş oldukları fikir yapılarından dolayı filozofların veya onların fikirlerinin birbiri arkasından yıkılıp düşmesi şeklinde belirtmektedir.²⁹ Bu manada bu kavramın ağırlık noktası *tutarsızlık* düşüncesidir.

B.1. Gazali ve Tahafütü’l-Felasife

Kendi oto-biyografisi olan el-Munkiz adlı eserinde Gazali, hakikati arayanları dört gruba ayırır: 1- Kelamcılar 2- Batıniler 3-Filozoflar 4- Sufiler. Gazali’nin asıl amacı hakikati bilmektir. Bu nedenle sözü edilen grupları tek tek incelemiş ve nihayetinde Sufilerin metodunu benimsemiştir.³⁰ Gazali, bir ilmi araştırırken ilk olarak o alana ait bütün kitapları baştan sona inceler. Daha sonra, o alanla ilgili kullanılan delilleri bulur, o delillerin ispat metotlarını çözer ve en sonunda da o ilim hakkında kitap yazar. Bu metodu felsefeciler için de kullanan Gazali, öncelikle filozofların eserlerini okumuş, delillerini ve metodlarını çözmüş ve daha sonra da bu konu üzerinde eserler vermiştir.

İlk olarak, filozofların maksatlarını ve görüşlerini, herhangi bir tenkide ve tahlile tabi tutmadan, olduğu gibi, objektif olarak ortaya koymak amacıyla “Makasıdu’l-Felasife”yi kaleme alır. Bu eseri Gazali, büyük bir felsefi altyapının ürünü olarak kaleme almıştır. Böylece, Tahafüt’ün, bir başka ifadeyle filozofları tenkidinin ilk adımını atmıştır.

“Makasıdu’l-Felasife”, Yunan felsefesinin –büyük ölçüde Farabi ve İbn Sina’ya dayalı olarak- gerçekçi ve objektif bir anlatımıdır.³¹ Gazali bu eserde, filozofların düşüncelerini aktarır. Bunu yapmaktaki maksadı ise filozofları

²⁸ Karlığa, Bekir; “Çevirenin önsözü”, Gazali, *Tehafütü’l-Felasife*, çev. Bekir Karlığa, Çağrı, İst. 1981. s. XXIII.

²⁹ Kuyel, M.Türker; *a.g.e*, s.11.

³⁰ Gazali, *el-Munkizu Mine’d-Dalal*; Haz. Abdulhalim Mahmut, çev. Salih Uçan, Kayıhan, İst. 1997 s. 165.

³¹ Orman, Sabri; *Gazali*, s.79.

eleştirmeden önce onların nasıl bir anlayışa sahip olduklarını belirtmektir. Gazali'ye göre onların görüşlerini tam bilmeden, herhangi bir tenkitte bulunmak doğru değildir, hatta böyle bir hareket karanlığa atış yapmak ve körü körüne gidiştir.³² O, bu eserinde ne yapacağını şöyle açıklar: "Bu kitapta hakkın bâtıldan, iyinin kötünden ayırıldılmasıyla meşgul olmadan, onların ilimlerinden bahsetmeyi, onları anlatmayı istedim. Bundan sonra Tahafütü'l-Felâsife'de bâtılları iyice anlaşılınca kadar açacağız"³³

Gazali, böyle bir eser kaleme alacağını Makasidu'l-Felâsife'nin bir başka yerinde de şöyle ifade eder: "Onların hangisinin batıl olduğunu Tahafüt'te izah edeceğiz. Yani batıl olarak kabul edilmesi gerekenler Tahafüt'te açığa çıkacaktır. Öyleyse şimdi doğru ve yanlıştan bahsetmeksizin kısa ve öz olarak açıkladıklarımızı anlayalım. Bunu bitirince filozofların tutarsızlığına ciddî olarak eğilir ve o konuya tekrar başlı başına bir kitap ayırırız ve ona Tahafütü'l-Felâsife adını veririz"³⁴ Gazali, görüldüğü üzere sistemli olarak Makasid'i bir arz, Tahafüt'ü ise bir tenkit kitabı olarak düşünmüştür.

Gazali, Makasid'ta felsefi ilimleri dört ana başlıkta toplamaktadır:

- 1- Riyaziyat: Bunlar matematik ve geometri ilimleridir; bu ilimlerin dinle tenakuz eden hiç bir yönleri yoktur.
- 2- İlahiyat: Filozofların bu konudaki çoğu düşünceleri yanlıştır.
- 3- Mantikiyyat: Bu ilimdeki görüşlerin çoğu doğru azı da yanlıştır.
- 4- Tabiiyyat: Bu ilimdeki her şey birbirine karıştırılmıştır.³⁵

Gazali, felsefi ilimleri bu şekilde tasnif ederek, Tehafüt'te hangi konularda filozoflara eleştiri getireceğinin işaretini vermiştir.³⁶ İlahiyyat ve Tabiiyyat, Gazali'ye göre en tartışmalı alanlardır. Bu alanlarda filozoflar büyük hatalar yapmışlardır. Bu iki alan birbiri ile sıkı ilişki içinde iken İlahiyat ile Riyaziyat arasında hiç bir benzerlik yoktur.

³² Gazali, *Makasid*, s.31.

³³ Gazali, *Makasid*, s.18.

³⁴ Gazali, *Makasid*, s.12.

³⁵ Gazali, *Makasid*, s.2.

³⁶ Deniz, *a.g.t*, s.2.

Ay ve güneş tutulmasını örnek veren Gazali, bu tür olayların ispatının dinle alakalı olmadığını belirtir. Gazali, bu tür olayların fiziksel bir hadise olduğunu ve ispatının ancak matematik ve geometri ile yapılabileceğini kaydeder.³⁷ Bu tür görüşleri reddetmeyi dini bir vazife olarak saymak Gazali'ye göre dine karşı yapılan büyük bir suç olduğu gibi dini düşünceye de büyük zarar vermektedir.

Gazali'ye göre mantık ilmi sadece filozofların bildiği bir ilim değildir. Kalam kitaplarında çeşitli isimlerle mantık ilmi geçmektedir. Felsefecilerin ona mantık ilmi adı vermesi ile kelamcılarının ona başka bir isim vermesi arasında bir fark yoktur. Gazali, bunu ifade ettikten sonra Tehafüt'te felsefecilerin terimlerini kullanmıştır. Filozoflarla kelamcılar arasında lafza ait bir tartışma daha da Sani'i Teala hakkındadır. Filozofların Sani'i Teala'ya cevher demektedirler. Gazali, filozofların cevherden kastettikleri "bir yerde olmayan, yer kaplamayan" olduğunu belirterek muhaliflerinin anladığı anlamda *yer kaplayan* anlamında olmadığını belirtir.³⁸ Gazali, böyle bir anlamın verilmesinide bir yanlışlık görmez. Çünkü kendisi de, alemin Sani'i kavramını, kendi kendine duran, yer kaplamayan, şeklinde düşünür. Bu nedenle aradaki farklılık Gazali'ye göre bir dil meselesidir.

Gazali, filozoflarla olan anlaşmazlığın özellikle dinin esasları üzerinde olduğunu belirtmektedir. Bunlar, alemin hudusu, İlahi sıfatlar, insanların bedenleri ile birlikte haşredilmeleri, ruhun ölmezliği gibi meseleleridir. Gazali, filozofların bu meseleleri inkar ettiklerini belirtir. Özellikle bu problemler hakkındaki filozofların görüşleri, Gazali'nin asıl hedefidir Tehafüt'te; zira kendisi de bunu Tehafüt'ün giriş kısmında belirtmektedir.

Gazali, Tehafüt'ü yazmaktaki asıl maksadının iyi niyetli insanları, filozofların tuzaklarından korumak ve herkese onların tutarsızlıklarını göstermek olduğunu ifade etmektedir. Gazali, bunu eleştirel bir yaklaşımla değil tamamen bir düşman olarak onların sistemlerini yıkmak amacıyla yapacağını kaydetmektedir. Gazali, Kerramiye, Mutezile ve Vakîfiyye gibi mezheplerin bir takım teferruatta doğru yoldan ayrıldıklarını belirtir. Fakat, filozoflar teferruatta değil dinin esasları yönünden ayrılmaktadırlar.³⁹ Bu nedenle Gazali, filozofları küfürle itham etmekten kendini alamamıştır.

³⁷ Gazali, *Tehafütü'l-Felasife*, çev. Bekir Sadak, Ahsen 2002, s.13.

³⁸ Gazali, *Tehafüt*, s.12.

³⁹ Gazali, *Tehafüt*, s.11.

Gazali, Tehafüt'te sözü geçen hususlarda filozofların sözlerindeki çelişkileri göstermek için, onların önderi olan Aristo'yu hedef alacağını belirtir. Aristo'nun eserlerini ele alan Gazali, O'nun eserlerinin tam olarak tercüme edilemediğini belirterek bu husustaki endişelerini aktarır. Zira tercümelelerdeki tahrif, tefsir ve tevilden ötürü, filozoflar arasında bir takım anlaşmazlıklar olmuştur. Gazali, İslam filozofları arasında Aristo'yu en iyi anlamış olanların Farabi ve İbn Sina olduğunu aktarır. Aristo'nun izinde giden bu iki filozofu hedef alacağını belirten Gazali, Tehafüt'te eleştireceği argümanların bu iki filozofa ait olduğunu kaydeder. Gazali, filozofların çelişki içinde bulunduğu ve redde layık olduğu noktaların yirmi tane olduğunu belirterek Tehafüt geleneğini başlatmış olur⁴⁰.

Tahafüt'ün ilk konusu "alemin kıdemi" meselesidir. Onu "alemin ebediyeti" meselesi takip etmekte, daha sonra ise, alemin bir yapıcısının (sâni') bulunduğu konusu ele alınmaktadır. Bunları takiben de, Allah'ın birliği, sıfatları ve özelliklerine dair meseleler işlenip, sonlara doğru da salt felsefi meselelere, tabiatla ilgili konulara geçilmektedir. En son olarak ise, her şeyin bir son bulacağı ifade edilmek istenircesine "*Haşır*" meselesi üzerinde durulmaktadır.⁴¹

Konuların böyle sıralanışı, bu eserin kelam olmaktan çok felsefi bir eser olarak ele alındığı izlenimini uyandırmaktadır. Zira, klasik kelam kitaplarına bakıldığında onların, önce Allah'ın varlığı, birliği ve O'nun ispatını işleyen konularla başladığı görülecektir. Daha sonra diğer meselelere geçilmektedir. Yani, o tip eserlerde, Kelam'ın ana prensibine bağlı kalınarak "Tanrı'dan aleme" gidiş söz konusudur. Gazzalî'nin Tahafütünde ise bunun aksi müşahede edilmektedir. Önce alemlle ilgili konular ele alınıp, daha sonra, Tanrı ile ilgili konulara geçilmiştir.⁴² Yani, bu eserde filozofların prensiplerine bağlı kalınarak, "alemden Tanrı'ya gidiş" esas alınmıştır.

⁴⁰ Gazali, *Tehafüt*, s.12.

⁴¹ Güzel, Abdürrahman; *Karabaği ve Tehafütü*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991. s.20.

⁴² Güzel, *a.g.e.*, s. 21.

B.2. İbn Rüşd ve Tehafütü't-Tehafüt

Tehafüt'te yirmi konuyu tartışan Gazali, üç meselede filozofları küfürle itham etmiştir. Bunlar; Alemin kıdemi, Allah'ın cüz'ileri bilmediği ve Cismani haşrin inkarı meseleleridir. Gazali'ye göre bu üç meselede filozoflar İslam'dan çıkmışlardır. Geri kalan onyediyi mesele ise diğer bazı İslam fırkalarının görüşleri ile uygunluk içindedir. Bu nedenle filozoflar, bu onyediyi meselede diğer bid'at ehli İslam fırkalarının tabi oldukları hükümlere tabidirler.

Gazali'nin filozofları eleştirmesi, gerek kendi zamanında gerekse sonraki zamanlarda çok derin ve geniş etkilere neden olmuştur. Gazali'nin filozofları eleştirmesi, hem kendi zamanında hem de günümüzde felsefi düşünceye yönelik bir eleştiri olarak kabul edilmiştir. Bu haksızca bir eleştiri olarak kabul edilebilir; çünkü Tehafüt'te Gazali, amacının filozofların ulaştığı bazı düşüncelerin dini ilkelere aykırı olduğunu göstermek olduğunu belirtmektedir. Gazali, filozofların dini düşünceye aykırı fikirlerini çürütmeye çalışırken de felsefi düşünceyi kullanmaktadır. Bu husus Tehafüt'te son derece açıkken Gazali'nin felsefe karşıtı olduğunu söylemek son derece ağır bir itham olacaktır. Bu durumda İslam dünyasında felsefi düşüncenin gerilemesinin nedenini birçok yönden ele almak bize daha sağlıklı sonuçlar verebilir.

İslam dünyasının onbirinci asırdan itibaren, yani Gazali'nin yaşadığı dönemden itibaren sosyal, ekonomik ve kültürel olarak gerilemeye başlaması beraberinde düşünce hayatını da etkilemiştir. Gazali gibi son derece güçlü bir düşünürün filozoflara yönelik yaptığı eleştiriler uzun süre cevap verilememiştir. Başka bir yönden ele alırsak Gazali'nin ciddi bir eleştiriye muhatap olmaması, felsefi düşüncenin gerilemeye başladığını bir işareti olabilir. Ancak Gazali'den yaklaşık bir asır sonra yani XII. Yüzyılda, Endülüs'te İbn Rüşd(1126-1198) Gazali'nin filozoflara yönelik eleştirisine cevap olarak Tahafu't-Tahafut adlı eseri yazmıştır.⁴³

İbn Rüşd, bu eseri ile Gazali'nin filozoflara yönelik eleştirilerinin haksız olduğunu göstermeye çalışarak Farabi ve İbn Sina'nın görüşlerine açıklık getirmeye çalışmıştır. Gazali'ye karşı İslam filozoflarını savunan İbn Rüşd, yeri geldiğinde de bazı konularda onları eleştirmiştir⁴⁴. İbn Rüşd'e göre bazı konularda İslam filozofları

⁴³ Orman, Sabri; *a.g.e*, s.94.

⁴⁴ İbn Rüşd, *Tehafütü't-Tehafut*, s.345, 465.

Aristo'yu yanlış anlamışlar ve yanlış neticelere ulaşmışlardır. Buna karşın İbn Rüş'tün bu eleştirileri son derece azdır. Gazali de Tehafüt'ünün giriş kısmında Farabi ve İbn Sina'nın Aristo'yu yanlış tercüme edenleri nedeniyle yanlış anladıklarını belirtmektedir.⁴⁵ Gazali, her ne kadar filozofların Aristo'yu yanlış anladıklarını belirtse de bunun anlamı Aristo'nun orijinal düşüncelerinin doğru olduğu anlamına gelmemektedir. Bu nedenle Gazali, İslam filozofları yanında Aristo'yu da eleştireceğini belirtmektedir.⁴⁶

İbn Rüş'tün Gazali eleştirisi sadece Tehafüt'te-Tehafüt'le sınırlı değildir. *Faslu'l-Makal* ve *el-Keşf an Minhacu'l-Edille* adlı eserlerinin konusu da doğrudan veya dolaylı olarak yine Gazali'dir denilebilir.⁴⁷ Bu eserlerinde genel olarak kelamcılarını eleştiren İbn Rüş't, Gazali'nin de mensubu olduğu Eşari ekolünü hedef almıştır.

İbn Rüş't, Tehafüt'ünde Gazali'nin filozofları haksızca eleştirdiğini ifade etmektedir. Çünkü Gazali, filozofların söylemedikleri bazı şeyleri de onlara atfetmeye çalıştığı gibi onların ne demek istediğini tam olarak anlayamamıştır. Bu nedenle kitabının giriş kısmında İbn Rüş't, amacının Gazali'nin görüşlerini değerlendirmek ve çoğunun *yakin* ve *burhan* derecesinden yoksun olduğunu beyan etmek olduğunu söylüyor.⁴⁸ İbn Rüş't, Gazali'nin Tehafüt'te ele almış olduğu yirmi meseleyi teker teker ele alarak incelemektedir. Önce Gazali'nin metnini veren İbn Rüş't daha sonra sözkonusu metin üzerine eleştirilerini dile getirir.

İbn Rüş'tün felsefe adına yaptığı karşı eleştirinin Gazali'nin ve Tehafüt'ünün başarısını gölgeleyemediğini rahatlıkla söyleyebiliriz.⁴⁹ Gazali'nin başarısının temel nedenini Hilmi Ziya Ülken şöyle dile getirmektedir: “Gazali, Yunan Felsefesiyle İslam inancı arasındaki en esaslı çelişkiyi, yani Yunanlıların *Demiurgas* (yapıcı) tanrı anlayışı ile İslam'ın *Halik* (yaratıcı) Tanrı anlayışları arasındaki çelişkiyi yakalamıştı ki, bu çelişkiyi iki taraftan birini feda etmeden gidermeye imkan yoktu.”⁵⁰ Gazali'nin başarısının bir başka nedeni olarak, yazdığı kitaplarının halk tarafından daha çabuk benimsenmesi gösterilebilir.

⁴⁵ Gazali, *Tehafüt*, s.9

⁴⁶ Gazali, *Tehafüt*, s.a.y.

⁴⁷ Ülken, H.Ziya, *İslam Felsefesi*, Selçuk yay., Ankara 1967. s.122.

⁴⁸ İbn Rüş't, *Tehafütü't-Tehafüt*, s.3.

⁴⁹ Türker, *a.g.e*, s.384.

⁵⁰ Ülken, *a.g.e*, s.122.

B.3. Diğer Tehafütler

İbn Rüş'ten sonra, aynı devirde yaşayan Mustafa Muslihiddin Bursevi, Hocasade (1420?-1488) ve Alaaddin Ali Tusi (ö.877/1482), birer Tehafüt kaleme almışlardır.⁵¹ Bilimsel faaliyetleri sürekli destekleyen Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet, İmam Gazali ile filozoflar arasında bir hüküm verebilmek için her iki düşünüre birer kitap yazmalarını emreder. Bunun üzerine Hocasade *Tehafutu'l-Felasife* diye adlandırdığı eseri yazmıştır. Ali Tusi ise *Tehafut* isminin yanısıra *az-Zahira fi'l-Muhakeme Beyne'l-Hukema ve'l-Gazali*, şeklinde isimlendirdiği eseri yazmıştır⁵².

Hocazadenin kitabının yaşadığı dönemin alimleri tarafından beğeni toplaması, dikkatlerin bu kitap üzerine yoğunlaşmasına ve kanaatlerin çoğunda Hocasade'nin Gazzalici olarak bilinmesine neden olmuştur. Diğer taraftan Ali Tusi ise İbn Rüşçü olduğu şeklinde bir kanaat oluşmuştur. Dikkatle bakıldığında Hocasade bir çok konuda Gazali'ye muhalefet ettiği görülürken Ali Tusi çoğunlukla Gazali'yi takip etmiştir.⁵³

Hocasade ve Ali Tusi'den sonra da Tehafütler yazılmıştır. Ancak bu eserler, müstakil eser olmaktan çok Hocasade'nin eserine yapılmış haşiye şeklindedir.⁵⁴ Bunlardan ilki Kemal Paşazade'nin Hocasade'nin eserine haşiye şeklinde yazdığı haşiyedir. Bu eser, "Haşiye ala Tahafut al-Falasifa", Hocasade'nin eserinin on dört bölümünü içermekte olup, Hocasade'nin Tehafüt'ünü incelemektedir. Kemal Paşazade eserinde yeri geldiğinde Ali Tusi'nin Kitabı'z-Zuhr'una da sık sık atıflarda bulunmaktadır. Bu şekilde her iki düşünürün Tehafüt'ünü de karşılaştırmaktadır. Genel olarak Kemal Paşazade'nin eseri Hocasade'nin eseri üzerine yazılmış bir şerh olarak kabul edilmektedir.⁵⁵

Bir diğer Tehafut ise asıl adı "Mevla Muhyiddin Muhammed Karabaği Rumi Hanefi" olan Karabaği'nin "Talika ala Şerh-ı Tahafutu'l-Felasife li Hocasade" isimli eseridir. Karabaği'nin eseri Hocasade'nin Tehafut'u üzerine yapılan bir çalışmadır.

⁵¹ Türker, *a.g.e.*, s.53., Ay. Bkz, Orman, *a.g.e.*, s. 95.

⁵² Recep Duran, "Önsöz", Ali Tusi, *Kitabu'z-Zuhr (Tehafutu'l-Felasife)*, çev. Recep Duran, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.

⁵³ Deniz, *a.g.t.*, s.11.

⁵⁴ Deniz, *a.g.t.*, s.13.

⁵⁵ Ahmet Arslan, "Önsöz", Kemal Paşazade, *Haşiye ala Tahafut al-Falasife*, çev. Ahmet Arslan, Kültür Bakanlığı, Ankara 1987, s.5-6.

Karabağı, eserinin girişinde Hocazade'nin filozoflara cevap verme hususundaki bazı noksanlıklarını ifade ederek, bunları ele alacağını belirtmektedir. Bu nedenle Karabağı, eserinde Hocazade'nin ilk on iki meselesini ele almıştır. Bu eser, müstakil bir Tehafüt değil bir *ta'lik* eser olarak kabul edilmektedir.⁵⁶

Bu altı Tehafüt'ün dışında, varlıklarını çeşitli kaynaklardan öğrendiğimiz ve fakat elimizde mevcut olmayan çeşitli Tehafütler de yazılmıştır. Abdürrahim Güzel bu eserleri şöyle sıralamaktadır:

1. Sa'îd b. Abdullah b. Hüseyin b. Hibetullah b. Hasan er-Râvendî

Ölüm tarihini kesin olarak bilememekle beraber, 562/1166-67 yıllarında hayatta olduğundan söz edilen Ravendî'ye ait bir Tahafütün varlığından söz edilmektedir (Bağdatlı İsmail Paşa, İzahu'l-Meknun (Keşfu'z-Zunun Zeyli), 1/340; Mu'cemu'l-Müellifin, 4/225).

Ancak, eserin mevcudiyeti hakkında her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Müellifin yaşadığı döneme bakılırsa, Gazzali'ye yakın bir dönemde yaşadığı görölmektedir. Bu itibarla Ravendî'nin eserinin bir hayli önemli olduğu ortaya çıkacaktır. Bu bakımdan da bu sahada çalışacak olan araştırmacıların dikkatine bu eseri önemle sunmak gerekecektir.

2- Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvîni (908/1502-503)

Kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Hakimşâh Kazvîni'nin de bir Tahafütü mevcuttur (Brockelmann, CAL, G.I. 466; Keşfu'z-zunun, I/513; Mu'cemu'l-Müellifin, 13/21). Katip Çelebi bu eserden "Tahafütü Hâkim şah" diye bahsedip, müellifin vefatını vermeyerek sadece eserin isminden söz etmektedir.

3- Yahya b. Ali b. Nasûh el-Kostantin Nev'i Efendi (940 - 1007/1533 - 1599).

XVI. asrın önemli Türk şairlerinden olan Yahya Nev' Efendi'nin Hocazâde'nin Tahafütü'ne bir haşiye yaptığı bilinmektedir (Bağdatlı İsmail Paşa,

⁵⁶ Güzel, Abdürrahim, *Karabağı ve Tehafüt'ü*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, s.52.

Hediyetü'l-Arifin ve Esmâ'l-Müellifin, 2/531; Mucemu'l-Müellifin, 13/21). Ancak eser hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz.

4- Abdu'l-Vahhâb b. Abdurrahman b. Ali el-Amasyavi, Müevyedzâde (970/1562-63)

Kemal Paşazade'nin öğrencilerinden olan ve Abdullah Çelebi diye de tanınan Müevyedzâde'nin bir Tahafüt kaleme aldığı bilinmektedir. Şakâik zeyllerinden Atâi'de O'ndan bahsedilirken Tahafüt ile ilgili olarak şu ifadeler geçmektedir. "... Şeyhu 'l-İslâm Kemal Paşazâde Efendi hazretlerine ittisal etmişti. Medrese-i ifâdalarında mutasarrıf-ı îâde iken Tahafütü Hocazade'yi kıraat eyleyüp, Molla, ol kitâb-ı müstetâb üzere bir şerhi bînazîr imlâ eyledi..." (Atâi, 32)

Ayrıca diğer bazı kaynaklarda da O'na ait bir Tahafüt bulunduğu zikredilmektedir (Hediyetü'l-Arifin, 1/642; Mu'cemu'l-Müellifin, 6/223; Brockemann, CALL, G.II/227 ve s.11/319)"⁵⁷

5- Mestcizâde Abdullah Efendi (1148/1735-36)

Metcizâde ismiyle meşhur olan Abdullah b. Osman b. Musa'nın da bu sahadaki eseri 'Al-Hilafiyyat bayna al-Hukema ma'a al-Mutakallimin ve al-Hilafiyya bayna al-Mu'tazila ma'a al-Hilafiyyat bayna al-Aşa'ira ma'a al-Maturidiyya' Doç. Dr Ülker Öktem tarafından doktora çalışması olarak çevrilmiştir."⁵⁸

⁵⁷ Güzel, a.g.e, s.23-24.

⁵⁸ Öktem, Ülker; *Al-Hilafiyyat bayna al-Hukema ma'a al-Mutakallim*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara-1993.